

ТАНЫМЫҚ ГЕОГРАФИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Парасат Құлпынай

магистрант 1 рурса ОП 7М01524 Подготовка педагогов географии, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

kulpynai97@gmail.com

Ғылыми Жетекші – Мусабаева М.Н.

Танымдық география-кеңістіктік көріністерді, олардың қалыптасу механизмдерін және адам қызметінің әртүрлі аспектілерінде қолданылуын зерттейтін географияның бағыты. Таным дегеніміз-адамдар, адам емес жануарлар мен жасанды ақылға қонымды машиналарды қоса алғанда, сезілетін тіршілік иелері туралы білім мен білім. Танымдық құрылымдар мен процестерге сезім, қабылдау, ойлау, оқу, есте сақтау, зейін, қиял, концептуализация, тіл, ойлау және проблемаларды шешу жатады. Бұл құрылымдар мен процестердің кейбіреулері саналы түрде қол жетімді, хабардарлық үшін қол жетімді; басқалары бейсаналық, хабардарлықтан тыс.

Таным Функционалды және эмпирикалық түрде әсермен, мотивациямен және мінез-құлықпен байланысты. Біздің сеніміміз бен біліміміз не сезінетінімізге және не істейтінімізге әсер етеді.

Когнитивті география адам географиясы шеңберіндегі тәсіл ретінде және 1960 жылдары психологиямен және басқа салалармен пәнаралық байланыс ретінде пайда болды, бірақ кем дегенде XX ғасырдың басынан бастап зерттеу бағыттарын көрсетті. Бұл бағыттар кеңістіктік бағдар мен бағытты өзгерту, географиялық білім беру, картографиялық дизайн, қала құрылысы және ландшафт дизайны, кеңістіктік мінез-құлық пен өзара әрекеттесу модельдерін, соның ішінде саяхат, байланыс және экономикалық қызметті түсінуге және жақсартуға қызығушылық тудырды. Сонымен, білімді зерттеу географтарды қызықтырады, өйткені ол кеңістіктің, жердің және қоршаған ортаның негізгі географиялық мәселелеріне қатысты. Танымдық зерттеулер адамның іс-әрекетінің танымдық емес модельдерін жақсартуға уәде беріп қана қоймайды, сонымен қатар география саласының құрамына кіретін мәселелерді де қамтиды.

Когнитивті география адам географиясындағы мінез-құлық тәсілінің құрамдас бөлігі ретінде пайда болды; осылайша ол мінез-құлық географиясының философиялық сипатымен бөліседі. Мінез – құлық тәсілі-бұл адамның географиясы туралы көп нәрсені түсінуге болатын көзқарас, оны талдаудың бөлінбеген деңгейінде-жеке адам деңгейінде зерттеу арқылы. Осылайша, мінез-құлық географтары адамдардың мінез-құлық туралы мәліметтерді зерттейді, бұл олардың зияткерлік қабілеттері, жынысы, білімі және мәдениеті сияқты факторларға байланысты адамдардың бір-бірінен ерекшеленуіне мүмкіндік береді. Мінез-құлық географтары адамның іс-әрекеті мен өзара әрекеттесу модельдерін адамның мінез-құлық туралы нақты болжамдарды енгізу арқылы жақсартуға болады деп санайды. Мысал ретінде экономикалық рационалдылықтың болжамын келтіруге болады, оған сәйкес экономикалық агенттер тек кірісті барынша көбейтуге негізделген және пайдаға қатысты ақпаратты толық және дәл біледі. Бұл болжам, әдетте, нақты емес, әсіресе жеке адамдар болып табылатын экономикалық агенттерді зерттеу кезінде. Мінез-құлық географтары экономикалық психология сияқты адам психологиясы туралы болжамдарды неғұрлым нақты болжамдармен алмастыруға болады деп тұжырымдайды. Мысалы, гравитациялық модельдер кеңістіктік өзара әрекеттесу белгілі бір индикатор дәрежесіне көтерілген қашықтықтың ұлғаюына байланысты төмендейді деп мәлімдейді. Мінез – құлық географтары "қашықтық" термині нақты физикалық қашықтыққа (немесе саяхаттың танымдық уақытына емес, саяхаттың нақты уақытына және т.б.) емес, танымдық қашықтыққа – қашықтыққа дұрыс сілтеме жасау керек деп санайды.

Танымға деген қызығушылық белгілері мінез-құлық көзқарасы пайда болғанға дейін географиялық пәнде болған (жоғарыда айтылғандай), адамның географиясын бөлінбеген деңгейде зерттеу әрекеттері, әрине, мінез-құлық зерттеушілерін жеке адамның әлемге не білетінін немесе сенетінін түсіндіруде маңызды рөл атқаратындығына әкелді. не істейді немесе жасайды. Яғни, танымдық географияның мінез-құлық тәсіліндегі генезисінен туындайтын негізгі болжам-бұл адамдар, кем дегенде, шын деп санайтындықтан, не істеп жатқандарын жасайды. Адамдар кеңістіктегі және кеңістіктегі мінез-құлықты таңдау үшін балама шешімдерді өздерінің сенімдеріне сәйкес бағалайды. Адамдар өз кезегінде сенсорлық органдар арқылы алынған, қолданыстағы нанымдар мен схемалық құрылымдар мен білім процестерімен ұйымдастырылған және түсіндірілген перцептивті БЛІМНЕН туындайды деп ойлайды. Олар өз кезегінде адамдардың генетикалық және эмпирикалық тарихының өнімі болып табылады.

Когнитивті география экологиялық география, әлеуметтік физика, классикалық Экономикалық география және сыни географияның әртүрлі формалары сияқты адам географиясының басқа тәсілдерінен өзгеше. Ол өзінің тақырыптық бағытымен, таңдаулы әдістемелерімен және эпистемологиялық болжамдарымен, сондай-ақ адам мен жер қатынастарының негізгі тұжырымдамасымен-адамның географиялық онтологиясының

нұсқасымен ерекшеленеді. Когнитивті географияның төрт негізгі қағидасы оның қазіргі бағытын, сондай-ақ оның эпистемологиялық және онтологиялық алғышарттарын білдіреді:

1.Талдаудың тиісті деңгейі дезагрегацияланған болып табылады. Жеке тұлға-бұл әлеуметтік немесе кеңістіктік топтың (агрегатталған немесе макроскопиялық деңгей) үстіндегі талдаудың ақпараттық бірлігі (бөлінген немесе микроскопиялық деңгей). Бөлінген талдау жеке тұлғалардың генетикалық және эмпирикалық өзгеруіне негізделген жеке вариация мүмкіндігін мойындайды және тіпті талап етеді. Алайда, танымдық география бұл вариация толығымен кездейсоқ немесе идиографиялық емес дегенді білдірмейді; жеке вариация өзара байланысты себептік желілерде болады деп болжанады. Яғни, жеке вариация жүйелі түрде түсіндірілуі мүмкін және оны басқа құрылымдар түсіндіре алады. Жеке вариациялар, әдетте, жеке адамдар тобын сипаттайтын және жынысы, жасы, білімі, мәдениеті, өмір сүру ортасы, қызмет модельдері және әлеуметтік сыныпты қоса алғанда, ықтимал себеп-салдарлық байланысты дизайн тұрғысынан зерттеледі. Осылайша, когнитивті географтар жеке өзгергіштікті ғылыми тұрғыдан, яғни жүйелі эмпирикалық байқау және ықтимал қайталанатын, жинақталатын және жалпыланатын логикалық дәйекті теорияландыру негізінде зерттеуді орынды деп санайды. Әрине, топтық дизайн көрсеткіштері мен географиялық мінез-құлық (және білім) көрсеткіштері арасындағы корреляцияның заңдылықтары себептік түсіндіруге қатысты екіұштылыққа ие. Топтық құрылыс мінез-құлықтың өзгеруіне әкелуі мүмкін, мінез-құлық топтық құрылыстың өзгеруіне әкелуі мүмкін немесе тіпті өлшенбеуі мүмкін құрылымдық дизайнерлердің басқа жиынтығы мінез-құлықтың өзгеруіне әкелуі мүмкін.

2. Мінез-құлық субъективті немесе қабылданған шындыққа негізделген. Әсер ету және мінез-құлық тікелей субъективті немесе қабылданған шындыққа негізделген (жеке өзгерістерге байланысты көпше). Мінез-құлық тек жанама және шамамен объективті шындыққа негізделген. Объективті шындықтың көптеген жанама әсерлері субъективті шындыққа делдал болады, өйткені субъективті шындықтың өзі объективті шындықтың тәжірибесіне тікелей негізделген, ол әр түрлі адамдарда әр түрлі болады. Когнитивті географтар субъективті шындық әдетте объективті шындықтан мүлдем өзгеше екенін мойындайды. Бақыланатын мінез-құлыққа делдал болады деп саналатын ішкі психикалық құрылымдар мен процестер міндетті түрде саналы түрде қол жетімді емес. Мінез-құлықтың көп бөлігі іс жүзінде танымдық құрылымдар мен санаға қол жетімді емес процестерге байланысты, мысалы, біз есімізде жоқ немесе түсінбейтін себептерге байланысты белгілі бір жерге оң жауап берген кезде. Сонымен қатар, біз кейде өз әрекеттеріміздің себептері туралы өзімізді алдаймыз; біз іс жүзінде жеке теориялар немесе рационализация болып табылатын іс-әрекеттерімізге нақты түсініктеме бере аламыз, өйткені кейде біз нақты мотивацияларымызға тікелей саналы түрде қол жеткізе алмаймыз және осы хабардарлықты қабылдауға ыңғайлы емеспіз.

3.Адам мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынас динамикалық және екі бағытты. Экологиялық детерминизм де, оның қарама-қайшылығы да-мәдени детерминизм немесе автономия-адамның географиясын түсінудің өміршең теориялық негізі емес. Адам мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынас екі бағытты болып табылады, өйткені адамдардың іс-әрекеттері мен білімдері физикалық және әлеуметтік ортаға байланысты. Сонымен қатар, бұл қатынастар динамикалық, үнемі пайда болады және әлсірейді, дегенмен ғылыми зерттеулерді негіздеу үшін жеткілікті уақыт аралығында салыстырмалы түрде тұрақты болып қалады. Таным контекстінде адам мен қоршаған орта арасындағы динамикалық және екі бағытты қатынастар ұғымы адамдар тек пассивті алушылар емес, белсенді ақпарат жинаушылар мен өңдеушілер деген ұғымда көрінеді.

4. Ақыл ми мен жүйке жүйесінен, физикалық және әлеуметтік әлемде орналасқан денеде пайда болады. Когнитивті географтар, психологтар мен басқа да когнитивистер сияқты, ақыл мидың күрделі мүшесіне және жүйке жүйесінің қалған бөлігіне байланысты екенін

мойындайды. Басқа когнитивистердің үлгісіне сүйене отырып, ХХІ ғасырдың басында когнитивті географтар танымдық нейробиологияға, ақыл мен мидың байланысын зерттейтін ғылыми пәнге қызығушылық таныта бастайды. Жақында географтар мен басқа ғалымдардың танымдық нейробиологияға деген үлкен қызығушылығы миды сканерлеудің салыстырмалы түрде жаңа технологияларына, әсіресе функционалды магниттік-резонанстық томографияға (fMRI) қатысты толқуларға байланысты болды. Бірақ танымдық географтар ақыл-ойды мимен анықтамайды; ақыл шынымен мидан пайда болады, бірақ ол әлеуметтік және физикалық әлемде бар адам денесінен де пайда болады. Яғни, ақыл бейнеленген және орналасқан. Тырысып түсіну когнитивную географиясын, азайта отырып, оны тек ми болар еді бәрібір бұл әрекет түсіну мұздықтар, азайта отырып, оларды ғана болатын сутегісі және оттегі. Яғни, танымдық география редуционистік емес, дегенмен редуционистік талдау Географияны жан-жақты түсінуге ықпал етеді. Когнитивті географтарды бір кездері ақылға тым индивидуалистік көзқарас үшін сынға алуға болатын болса да, олар ақыл-ойдың әлеуметтік және мәдени тұрғыда пайда болатынын және жұмыс істейтінін мойындайды. Сол сияқты, когнитивтік теория адамды армандарда немесе баламалар туралы ойларда тоңдырады деген сын-пікірлер танымның адамның іс-әрекетімен және физикалық әлеммен байланысын қалпына келтіретін танымның экологиялық және функционалды тәсілдерімен алмастырылды.

Когнитивті географияның басты бағыты-адамдар жер бетінің кеңістіктік және кеңістіктік емес қасиеттері туралы, сондай-ақ онда болып жатқан табиғи және адамдық ерекшеліктер мен процестер туралы географиялық білім алады деген идея. Бұл білім жүйке жүйесінде құрылымдалған ішкі немесе психикалық көріністер түрінде кодталады. Бұл көріністер танымдық (немесе психикалық) карталар, психикалық модельдер, жад кескіндері, схемалар, ұғымдар және т.б. деп аталады. Ішкі немесе сыртқы болсын, географиялық білімге қашықтық, бағыт, байланыс және әртүрлі геометриялық күрделіліктің басқа кеңістіктік қасиеттері туралы білім кіреді; олар сонымен қатар дауылдың жиілігі, топырақтың құнарлылығы, қала халқы және т. б. сияқты уақытша және тақырыптық қасиеттер туралы Кеңістіктік емес білімді қамтиды.

Пайдаланған дереккөздер:

1. Митин И. И. От когнитивной географии к мифогеографии: интерпретации пространства и места (недоступная ссылка) // Первая российская конференция по когнитивной науке (Казань, 9-12 октября 2004 года). Тезисы докладов. — Казань, КГУ, 2004. — С. 163—165.
2. Замятина Н. Ю. Когнитивная география. Программа учебной дисциплины // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / Отв. ред. И. И. Митин; сост. Д. Н. Замятин; авт. Белоусов С., Вахрушев В, Глушкова И. и др. — Вып. 5. — М.: Институт наследия, 2008. — С. 406—412.